

תפיסות של נשים מצהירות

דת כלפי השירות הצבאי

סרן מידד אבידר וסרן חופית חליפה

ש ירות אוניברסלי מהווה את אחד העקרונות המרכזיים של צבא העם מאז הקמתו. עם זאת, המבנה החוקי והנורמטיבי שעוצב לאורך השנים, מבוסס על הסדרי גיוס שונים ביחס לקבוצות מגוונות בחברה הישראלית. אחד ההסדרים בהם מתקיים דיון פנים וחוץ צבאי הוא הצהרת דת. המבנה החוקי, מאז הקמת המדינה, מאפשר לכל צעירה לקבל פטור על בסיס דת בקלות יחסית באמצעות הצהרת דת ברבנות. מחקר זה מנסה לשפוך מעט אור על סוגיה זו, באמצעות בחינת השיקולים העומדים בבסיס קבלת ההחלטה להצהיר דת בקרב נשים מבתי ספר ממלכתיים-דתיים וממלכתיים (לא חרדיים).

צילום: אמנון ז'ר 'זכרון מנחם'

רקע

מעט הקמתו הונהג בצה"ל מודל גיוס חובה על בסיס אתוס אוניברסלי המכונה "צבא העם". מודל זה ביסס ושיקף סולם ערכים המעמיד את טובת הקולקטיב בראש סדר העדיפויות. הפרט נדרש להשתתף בתרומה לביטחון המדינה, אשר נתפס והוגדר כיעד המשותף, הנעלה והחשוב ביותר בחברה הישראלית (לבל, 2008; ש, 2004). לצה"ל יוחס תפקיד עיקרי ביצירת זהות אחידה, והוא הובנה כגוף ממלכתי השייך לכל העם ומייצג ערכים ואינטרסים קולקטיביים (לומסקי-פדר וכן ארי, 2003; הורביץ וליסק, 1990; בן אליעזר, 1994; 2003; ליסק, 2001). השירות הצבאי הפך מרכיב מרכזי בהווה הלאומית ובעל משמעות חברתית נורמטיבית. חוקרים רבים ציינו כי גיוס החובה בישראל היווה בעבר, וממשיך להוות גם היום, כרטיס כניסה לחברה הישראלית ומדד השתייכות לקולקטיב (ליסק, 2001). גישה זו, הרואה בשירות הצבאי בסיס להגדרת אזרחותו של הפרט ולמימוש זכויותיו כאזרח, כונתה בספרות "תפיסת אזרחות רפובליקנית" (לוי, Shafir & Peled, 2002; פלד, 1993).

מחקרים אשר נערכו בקרב בני נוער יהודים חילונים ודתיים (למעט נערות דתיות) מצאו כי מרביתם רואים בשירות הצבאי חלק נורמטיבי מהחיים בישראל וכרטיס כניסה לחברה הישראלית (ריבנאי-בהיר ואבירד, 2012; אבירד, 2014). השירות הצבאי ככלל, והשירות הקרבי בפרט, נתפסים על ידם כתרומה אולטימטיבית למדינה. עם זאת, ניתן לראות הבדלים בתפיסת השירות בין קבוצות שונות. אחד ההבדלים הבולטים הינו הפער המגדרי. כידוע, מבנה השירות בצה"ל הינו ממוגדר לגבי קריטריונים רבים (משך השירות, מיון ותפקידים). אמנם במהלך השנים מתקיים שיבוש של מבנה ההזדמנויות המגדרי, כך שיותר ויותר תפקידים פתוחים גם לנשים, אך עדיין שיעור הנשים המשרתות בתפקידי לחימה או בתפקידים טכנולוגיים הינו נמוך (עמרם-כץ, 2009) ותפיסתיהם של בני הנוער מבטאות הפרדה זו. מרכזיותו של השירות הצבאי בחברה הישראלית אינה מוטלת בספק לדעתם של בני הנוער. עם זאת, חלקם סבורים כי בעוד השירות הלוחם של גברים נחזק, שירות הנשים (אשר משרתות בדרך כלל בתפקידים שאינם לוחמיים) אינו הכרחי (ריבנאי-בהיר ואבירד, 2012). הבדלים אלו באים לידי ביטוי גם בהעדפת תפקידים בצבא. בעוד גברים מעדיפים שירות בתפקידי לחימה ככלל ובתפקידי די לחימה יוקרתיים בפרט, הנשים מבטאות שיה מורכב

יותר. אמנם בשנתיים האחרונות ניתן לראות עלייה בשיעור הנשים המדווחות על נכונות לשירות לוחם (אבירד, 2014), אך עדיין מרביתן מצהירות על רצונן לשרת ב"תפקידי תמיכה והדרכה מאתגרים ולא בתפקידי לחימה" (שם). מגמה זו נובעת כפי הנראה מתפיסות חברתיות, אשר מגדירות את הלחימה כעיסוק גברי לגברים בלבד, וגורמות לחלקן להעלות את החשש כי תפקידים קרביים יגרמו להן לאבד חלק מנשיותן (ששון-לוי, 2006; בניצ'יק ועמרם-כץ, 2004). זאת, לצד המבנה המגדרי המרוכז אשר מאפשר להן שירות קרבי "מוגבל" ומדיר אותן ממרבית התפקידים היוקרתיים (ריבנאי-בהיר ואבירד, 2012).

פער נוסף הוא בין קבוצות דתיות ולא דתיות ביחס לשירות. באופן טבעי, נתמקד בשירותן של נשים דתיות. עד הקמת המדינה שירתו נשים דתיות רבות בהתנדבות במסגרת המחנות, בעיקר באצ"ל ובלח"י (רוזנברג, 2002). הקמת המדינה ואיתה קביעת מנגנון לגיוס חובה של בני הנוער יצרה מחלוקת קשה סביב גיוסן. בן-גוריון, אשר ייצג את מרכז המפה הפוליטית באותה תקופה, גרס כי שוויון זכויות מצריך גם שוויון חובות, על כן להערכ-תו ישנו צורך לגייס גם את הנשים (עמרם-כץ, 2009). עם זאת, מראש תוכנן גיוס הנשים לתפקידים שונים מאלו של הגברים. בנוסף לכך, הגדלת האוכלוסייה היהודית בישראל נתפסה גם היא כתרומה משמעותית לביטחון המדינה, ולכן לנשים ניתן "שער אזרחות" אלטרנטיבי (יזרעאלי, 1999), קרי שיפור מצבם הדמוגרפי של היהודים בישראל על ידי הבאת ילדים, וכתוצאה מכך, נשים שנישאו קיבלו פטור מגיוס.

אל מול גישה זו אשר דגלה בגיוס של נשים וגבריים כאחד, המפלגות הדתיות שללו את גיוס הנשים ככלל (Bick, 2013). חברי הכנסת במפלגות אלו גרסו כי נשיאת נשק ולבישת בגדי גברים אסורות בהלכה היהודית. יתרה מזאת, חברי הכנסת חששו כי האווירה בצבא הינה מתירנית מדי עבור נשים דתיות וחילוניות כאחד, ועלולה לפגוע בצניעותן. להערכתם, נשים יש-רתו בצורה הטובה ביותר את המדינה כאימהות וכנשים נשואות לחיילים. על מנת להימנע ממאבק ממושך עם המפלגות הדתיות ומתוך השערה כי כוחן של המפלגות הללו ילך ויקטן עם השנים, החליט בן-גוריון להתפשר בסוגיה זו. לצורך כך הוחלט כי נשים ככלל יתגייסו לצבא, פרט לנשים אשר יצהירו על דתיותן³. בתחילה נדרשו הנשים להצהיר דרך המפלגות הדתיות ובהמשך באמצעות הרבנות (Bick, 2013). לצד זאת, חשוב לציין כי לא כל המוסדות הדתיים ביטאו התנגדות לגיוס נשים לצבא. עד סוף שנות ה-60 הקיבוץ הדתי ותנועת הנוער

2. להרחבה ביחסי דת וצבא בכלל ובשינויים שחלו גם לגבי גברים מהמגזר הדתי-לאומי ניתן לקרוא ב: אבירד, מידד (2016), דת וצבא בצבאות זרים ובישראל, ממד"ה, תחום מחקר חובה.

3. ראה סעיף 40 בחוק שירות ביטחון, התש"ט 1949. כיום שיעור מצהירות הדת מקרב הנשים היהודיות הינו כשליש.

עד הקמת המדינה שירתו נשים דתיות רבות בהתנדבות במסגרת המחנות, בעיקר באצ"ל ובלח"י. הקמת המדינה ואיתה קביעת מנגנון לגיוס חובה של בני הנוער, יצרה מחלוקת קשה סביב גיוסן

מאמר זה מתבסס על עבודת מחקר מקיפה שנערכה בממד"ה. עבודה זו לא הייתה יכולה לצאת ללא סיועם של רבים. ראשית אנו רוצים להודות לערית שביט, אשר ביצעה את מרבית איסוף הנתונים וכן ביצירת קשר עם מצהירות הדת והן בראיונות עצמם. אנחנו רוצים להודות לסא"ל שרית עמרם ולסא"ל אריאל וויינר על סיוע לאורך כל התהליך המחקרי ולר"ן רינת משה, סרן ישי המנחם וסרן איילת בקרוביץ' על ההערות המהימנות בשלבים שונים של הכתיבה.

► ער בני עקיבא תמכו בגיוס נשים דתיות לצבא דרך גרעיני נח"ל מעורבים מגדרית. על פי בוני דויד (2010), תמיכתם של ארגונים אלו אכן הצליחה למשוך נערות רבות מבני עקיבא להתגייס לצבא, אך מספרן הידלדל במהלך השנים ורבות מהן העדיפו את השירות הלאומי. ב-1972 החליטה תנועת בני עקיבא לשנות באופן פורמלי את תמיכתה בגיוס לנח"ל בגיוס לשירות הלאומי.

סוגיית שירותן של הנשים הדתיות המשיכה להטריד את המערכת הפרלמנטרית והציבורית גם בשנים שלאחר מכן. בשנות ה-50 חויבו נשים מצהירות דת לשרת בשירות לאומי בתחומי חינוך ורפואה. גם חקיקת חוק זה לוותה במאבק פוליטי ניכר בין בן-גוריון והמפלגות הדתיות/חרריות, אשר חששו כי זהו שלב ראשון לפני גיוסן לצבא. חוק זה אמנם לא מומש מעולם⁴, אך לאורך השנים התבססה נורמה של שירות נשים דתיות מהמגזר הדתי-לאומי בשירות לאומי (שם). כיום נורמה זו מבר-ססת גם בצורה מוסדית וישנם מוסדות חינוך ובריאות ועמותות רבות אשר מתבססות על שירותן. במהלך השנים אף הוקמה מנהלת לשירות הלאומי במטרה לאפשר הסדרה של התחום.

לצד התבססותן של השירות הלאומי, מיעוט מקרב הצעירות הדתיות התגייס לצה"ל. עם זאת, לאחרונה ניתן לזהות עלייה בשיעור הצעירות בוגרות החינוך הדתי-לאומי הבוחרות להתגייס לצה"ל. כפי הנראה, ניתן לתלות את העלייה במספרן של הבנות הדתיות המתגייסות בשינויים מהותיים בצבא וכחלקים בחברה הדתי-לאומית כלפי שירותן של נשים דתיות:

[א] צבא - כחלק מהתמודדות עם קיטון במצבת כוח אדם חובה, צה"ל סימן קבוצה זו כיעד להרחבת מקור רות הגיוס האיכותיים לשירות החובה. לאור זאת, בשנים האחרונות צה"ל מבצע מאמצים רבים לשילוב ועידוד של גיוסן:

1. בניית מסלולי שירות ייחודיים - גיוס למסלול מורות חיילות לתרבות תורנית, גיוס לגרעיני "אלומה", גיוס בקבוצה של מספר נשים לתפקידים או למסלולים, גיוס במסלול משולב לימודים במדרשה (מסלול מקביל למסלול ישיבות ההסדר של גברים).
2. שיתוף פעולה של אכ"א ושל היהל"ן עם עמותת "אלומה", המעורבת באיתורן וגיוסן של צעירות דתיות.
3. תנאי שירות מותאמים - שירות במסגרת הומוגנית, שיבוץ בקבוצה של שתי חיילות דתיות לפחות, אפשרות לשינוי תפקיד מטעמים דתיים, אישור ללבוש חצאיות במדי ב', זכאות למספר ימי עיון בשנה ועוד.
4. הקמת מסגרות ארגוניות במיטב וברכנות הצבאית שמטרתן טיפול בקבוצה זו.

לצד התבססותן של השירות הלאומי, מיעוט מקרב הצעירות הדתיות התגייס לצה"ל. עם זאת, לאחרונה ניתן לזהות עלייה בשיעור הצעירות בוגרות החינוך הדתי-לאומי הבוחרות להתגייס לצה"ל

4. ראה גם חוק שירות לאומי, התשי"ג 1953. בין היתר, נקבע בחוק (סעיף 21) כי "ביצועו של החוק לא יחל, אלא לאחר שהממשלה תחליט על כך". כפי שטוענת ביק (Bick, 2013), החליטה על איכיפת חוק זה מעולם לא התקבלה.

חינוך הממלכתית־דתי והשאר מהחינוך הממלכתי.⁶ רוב מצהירות הדת שרואיינו (18 מתוך 21) ביצעו שירות לאומי במקום שירות צבאי.

הראיונות ברובם התבצעו על ידי חוקרת חיצונית. מקום הראיון נבחר על ידי המראיינות והתבצע בדרך כלל בביתן או סמוך לביתן, בבית קפה, ונמשך כשעה.

ניתוח הראיונות נעשה בטכניקה של ניתוח תימתי. בהתחלה נקראו תמלולי הראיונות וחולצו מתוכם קטגורי ריות תוכן רלוונטיות, אשר קובצו לתימות על שמוצגות במאמר. בתוך המאמר משולבים ציטוטים במטרה להדגים את התימות שנמצאו, המובאים בשמות בדויים.

לשם בחינת נושא זה נבחר ראיון חצי מובנה, כשהשאלות עסקו בעיקר בתהליך קבלת ההחלטה לאי גיוס לצבא, כמו גם בקונטקסט המשפחתי, החברתי והאידיאולוגי ממנו מגיעות מצהירות הדת שרואיינו.

הבחירה במתודולוגיה איכותנית במחקר זה נבעה מהיתרונות הגלומים במפגש הבין־אישי בין המראיין למראיין ללא קו מנחה קשיח:

[א] ראייה הוליסטית של המראיין מאפשרת הבחנה בדקויות והקשרים בנוגע לנושא המחקר. היבטים אלו משמעותיים במיוחד במחקר גישוש בו רב הנסתר על הגלוי.

[ב] המפגש הבין־אישי מאפשר למראיין להפיג חששות העלולים להטות את המחקר – דבר הנתפס על ידינו כמרכזי בשל רגישותו של הנושא.

לצד יתרונותיו המשמעותיים של המחקר האיכותני, חשוב לשים לב גם למגבלותיו. המחקר האיכותני אינו מבקש לייצר ייצוג סטטיסטי של אוכלוסיית המחקר, ובשל כך לא ניתן להשוות בין שיעורי המשיכות לגבי עמדותיהן. המחקר מאפשר ללמוד אילו שיחים קיימים בקרב מצהירות הדת ולאפשר פרשנות מעמיקה שלהם.

ממצאים

במחקר נמצאו שלושה סוגי שיחים עיקריים ביחס לשירות הצבאי המאפיינים את מצהירות הדת שרואיינו: ה"שיח הנורמטיבי מוסדי", "שיח התאמה והסתגלות" וה"שיח התעסוקתי כלכלי". בתוך כך, נמצא כי ישנו תפקיד מרכזי לסוכני חברות (משפחה, חברים, בתי"ה"ס) כמעצבי השיחים, וכפי שנראה, ניכרת השפעתם על עיצוב תפיסותיהן של מצהירות הדת.

ה"שיח הנורמטיבי מוסדי" – בא לידי ביטוי באופן בולט ברוב הראיונות במחקר זה, ומאפיין ערכים ונורמות המתכתבים עם אלה של בני נוער בישראל הבוחרים להתגייס. בדומה להם, המראיינות לא הטילו ספק בצורך לתרום

[ב] החברה הדתית־לאומית – ככלל, העמדה הרשמית של מרבית רבני הציונות הדתית מבטאת התנגדות לשירות של נשים בצבא. כמו כן, מרבית בתי הספר הממלכתיים־דתיים עודדו ועדיין מעודדים את הנשים לפנות לשירות הלאומי ופוסלים את השירות הצבאי (סלע, 2013; בודאי־היימן, 2013; טופל, 2008).

לצד זאת, החברה הדתית־לאומית עוברת גם היא שינויים אשר ניתן לשייכם לקוטב הליברלי. כך למשל, ניתן לראות פריחה של זרם פמיניסטי־דתי הקורא לערער על המונופול הגברי הן בפנייה ללימודי קודש והן בגיוס לצבא (בודאי־היימן, 2013). מגמה זו של גיוס לצבא נתמכת על ידי הקמת מוסדות מסייעים בציונות הדתית, כגון ארגון "אלומה" ומכונות קדם־צבאיות לנערות דתיות (סלע, 2013; בודאי־היימן, 2013). נוסף על אלו, גם בזירה האינטרנטית ניתן לזהות התארגנות פמיניסטית המייצרת שיח המעודד, בין היתר, גיוס נשים לצה"ל (נשים אלו זכו לכינוי פרחוֹ"שיות – על שם עמוד הפייסבוק – "גם אני פמיניסטית דתית ואין לי חוש הומור").

מחקרים אשר בחנו את תפיסותיהן של חיילות יוצאות החינוך הדתי־לאומי מלמדים על השפעתם של התהליכים הצבאיים והתהליכים בתוך החברה הדתית־לאומית על עמדתן (אברם, 2016, סלע, 2013; טופל, 2008). החיילות שהתראיינו למחקרים אלו ביטאו, לרוב, תפיסה וולונטרית כלפי השירות הצבאי. השירות הצבאי מומשג כבחירה אישית של החיילות לאחר התלבטות בין שתי אופציות: שירות צבאי ושירות לאומי. שתי האפשרויות נתפסות, בדרך כלל, כבחירות לגיטימיות ומועדרות שמואפשרות תרומה ומילוי חובתן האזרחית. עבור חלקן הבחירה להתגייס מבטאת עולם ערכים ליברלי־פמיניסטי הקורא תיגר על ההנחה כי השירות בצה"ל הינו ספירה גברית בלבד. תמיכה נוספת לדגש שניתן לתפקיד ניתן לראות במחקרה של בודאי־היימן (2013), בו נשאלו צעירות בזמן לימודיהן בבתי ספר דתיים על בחירתן העתידית. כך נמצא שנשים שהצהירו כי הן מעוניינות להתגייס לצה"ל סברו שבצה"ל ישנם תפקידים מעניינים יותר בהשוואה לשירות הלאומי, לעומת תשובה מנוגדת של נשים שבהרוו בשירות לאומי.

למרות השינויים שתוארו במאמר זה, מרבית הנשים יוצאות מוסדות הלימוד הממלכתיים־דתיים אינן מתגייסות לצה"ל. מחקר זה, כאמור, בחן את התהליך והפרמטרים המרכזיים בקבלת ההחלטה שלא להתגייס לצה"ל בקרב מצהירות דת, הן מבתי ספר מהזרם הממלכתי־דתי והן מהזרם הממלכתי.

שיטה

המחקר התבסס על מתודולוגיה איכותנית וכלל 21 ראיונות חצי מובנים עם מצהירות דת השייכות לשנת תונים '92-'94 (שנת לידה)⁵ בין מאי 2013 למאי 2014. כמחצית מהמראיינות (10) נדגמו באופן אקראי מה-

5. אנחנו מעוניינים להודות לענף עתו"ם בחתומכ"א על הסיוע הרב בהפקת הנתונים על מצהירות הדת, ובעיקר לסא"ל קרן בן־נתן ולרס"ן מורן להב.

6. ניתן דגש על פנייה לנשים שלמדו במגוון זרמים של החינוך הממלכתי־דתי כמו גם פיזור גיאוגרפי. רשימת בתי הספר נמצאת אצל החוקרים.

**החברה הדתית
לאומית עוברת
גם היא שינויים
אשר ניתן לשייכם
לקוטב הליברלי.
כך למשל, ניתן
לראות פריחה של
זרם פמיניסטי־דתי
הקורא לערער על
המונופול הגברי
הן בפנייה ללימודי
קודש והן בגיוס
לצבא**

בניגוד לבני נוער שחלה עליהם חובת הגיוס לצה"ל, המרואיינות ראו בשירות הלאומי אלטרנטיבה ראויה. ניתן לזהות שתי גישות עיקריות לסוגיה זו: השירות הלאומי כמוכן מאליו והשירות הצבאי כאלטרנטיבה.

השירות הלאומי כמוכן מאליו – מרואיינות אלו בייטאו תפיסה הרואה בשירות הלאומי המשך ישיר וטבעי של מהלך חייהן ללא צורך לפקפק בו:

"תמיד ידעתי שאני אעשה שירות ולא צבא, אפילו שרציתי לעשות צבא". (דנה)

"אז לא, אני לא הולכת להתגייס, אני הולכת לשירות לאומי".

מרואינת: ממתו זה היה ברור לך שזאת הבחירה? "מתמיד".

מרואינת: מהבית?

"כן, מהבית... כולם עשו שירות לאומי..." (לילי)

סביב סוגיה זו ניתן לראות את השפעתה של הסביבה הקרובה על ביסוס תפיסת נורמטיביות השירות הלאומי. הציטוטים הבאים ממחישים את תפקידם של המשפחה והחברים בעיצוב תפיסה זו.

"כן, מהבית, אצלנו בבית אנחנו משפחה מאוד גדולה, המשפחה המורחבת, ויש לנו איזה חמש עשרה בנות דודות, משהו כזה, מאותה שכבת גיל פחות או יותר וכולן עשו שירות לאומי. תמיד סיפרו לך כמה שירות לאומי זה דבר שהוא טוב לבת, את יכולה להתפתח מזה. אבל גם הסביבה כבר יותר מדי ביאסה אותך, כי כל הזמן כזה, עזבי אותך צבא לכי תעשי שירות כמונו". (רחל)

לצד המשפחה והחברים, בית הספר מהווה גם הוא סוכן חברתי משמעותי ביצירת נורמת השירות. כך תיארו זאת מספר נשים בבראון לספר על מקומו של בית הספר בהשפעה על נכונותן להתגייס לצה"ל או לפנות לשירות לאומי:

"אנחנו בית ספר דתי בכלל. אבל כן, הם היו מדברים איתנו הרבה על שירות, על כמה שזה חשוב ללכת לשירות ולתרום ולעשות, והם היו מביאים לנו גם את הקטע של הצבא, הם לא היו תומכים בצבא, הם היו אומרים לנו ששמה יותר קשה מבחינה דתית, שיהיה יותר קשה לשמור על הערכים שחינכו אותנו אליהם, שגדלנו עליהם, אבל הם היו חייבים להציג לנו גם את הפן של הצבא, אין מה לעשות". (שירה)

השירות הצבאי כאלטרנטיבה – תפיסה נפוצה נוספת בולטת בקרב נשים אשר מתייחסות לשירות הלאומי והצבאי כאלטרנטיבות העומדות זו מול זו. התלבטות זו מתקיימת בתוך מסגרת נורמטיבית של תרומה לחברה, ולכן הן אינן שוקלות לא לשרת כלל.

חשוב לציין כי הפשטות בהליך הצהרת הדת הופכת במידה רבה את השירות הצבאי לוולונטרי, דבר שמאפשר להן השפעה רבה על עתידן בתוך מבנה הזדמנויות הכולל הן את השירות הצבאי והן את השירות הלאומי.

בצה"ל (וגם במסגרות נוספות). שיח זה מערער על הפר- דיגמה הרפובליקנית הרואה בתרומה לחברה ולקולקטיב חובה אזרחית, משום שהסיפור המרכזי בו הוא סיפור של רוחניות כלכלית או תעסוקתית. חשוב לציין כי שיח זה נשמע פחות (מעט ראיונות), יחסית לשיח הנורמטיבי מוסדי שהוצג קודם לכן.

עבור נשים אשר נקטו בגישה זו השיקול הכלכלי או התעסוקתי היה המניע העיקרי לבחירתן שלא להתגייס לצה"ל, מרביתן החליטו לעבוד או להקים עסק במקום השירות הצבאי. מתוך הראיונות ניתן ללמוד כי לעתים קרובות שיח זה אפיינ מראיונות אשר הגיעו ממעמד סוציו אקונומי נמוך, ולא יכלו להסתפק בשכר הצה"לי לקיומן. להלן אחד הציטוטים הממחישים שיח זה:

"לא, לא רציתי. אני עשיתי לעצמי שיקול כזה - אני מאוד רוצה להתחתן. אני לא אלך ואעבוד עכשיו שנתיים וארוויח תשע מאות שקל לחודש כשאתי יכולה להרוויח חמש אלף שקל לחודש. זה מאוד לא הגיוני לי השיקול הזה. אפילו שנה - את יודעת מה זה שתיים עשרה חוד- שים במקום להרוויח ארבע או חמש אלף שקל להרוויח תשע מאות שקל? קצת חישוב קל, לעזור למדינה כאילו עם הכול כן, אבל בואו נהיה הגיוניים, תשלמו לי משכר רת נורמלי". (נועה)

תפקיד הדת בשיח - מקומה של הדת בשיח של מצהירות הדת היה חמקמק. אמנם מרבית מצהירות הדת לא התייחסו להיבטים דתיים או הלכתיים באופן ישיר כנימוקים לבחירה אם להתגייס או לא, אך אין פירוש הדבר כי הדת איננה נוכחת בתפיסות ובעמדות שהוצגו על ידי מצהירות הדת בראיונות. נציע שני מקומות בהם נדמה כי הדת נוכחת באופן משמעותי, האחד באופן ישיר והשני באופן עקיף: האחד, עמדותיהם של סוכני החב" רות, שעיקרן האמונה כי הצבא איננו מקום הולם לנ" שים, נובעות באופן ישיר מתיפוסותיהם הדתיות, ואלה משודרות למצהירות הדת. כאן נדמה כי נימוקים דתיים (כמו האמונה כי נשים עלולות להתקלקל מבחינה ר" חנית ואמונית ועוד) משפיעים באופן ישיר על תפיסות המצהירות על השירות הצבאי; השני, ייתכן כי העובדה שהדת היהודית עושה הבחנות מגדריות ביחס לחלק מה- מצוות והאיסורים הופכת את ההבחנה בין נשים לגברים בצבא למשהו טבעי ומקובל עליהן. משכך, התפיסה של- נשים אין מקום בצבא או תפיסת השירות כלא משמעותי עבור נשים מתקבלת כטבעית.

כלומר, במידה רבה הדת היוותה את המובן מאליו הלא מדובר אשר נמצא כתשתית ערכית בסיסית לאורח חייהן של הצעירות ולנורמות שהתבססו בקרב סביבת חייהן הקרובה. אין הדבר אומר שהן לא היו מתעסקות בסוגיות אלו אילו היו מתגייסות. עדות לכך ניתן לראות במחקרים אשר עסקו בנשים דתיות שבחרו להתגייס (טופל, 2008; בודאיי-היימן, 2006)

מתוך המחקר נראה כי סוגי השיח השונים של <

אחד הביטויים לכך הוא היכולת להתלבטות ולמשא ומתן עם השירות הלאומי והצבא על שירותן.

התלבטותן של מצהירות הדת נסובה בדרך כלל סביב אופי ומשמעות התפקיד. קרי, האם ניתן יהיה לשרת בצבא בתפקיד מעניין, מאתגר ותורם:

"מאוד רציתי ללכת על זה, וברגע שלא הביאו לי את זה [התפקיד] ... אז לא רציתי להתגייס. הלכתי והצהרתי שאני דתייה".

"בלי עדשות אני רואה רק צללים וצבעים, ירד לי הפ" רופיל או לשישים ומשהו או לשבעים ומשהו, וישבתי על זה וחשבתי כאילו... מה אני אעשה בצבא? או שאני אשב ואני אהיה ג'ובניקית או שאולי אני אקח את עצמי ואעשה משהו עם עצמי, ואעשה משהו אחר".

עיסוק נוסף של מצהירות הדת סביב סוגיית תנאי השירות. השירות הלאומי הוצג כחלופה עמוסה הרבה פחות ומשתלמת יותר אל מול השירות הצבאי.

"בלי יום שישי, בלי חגים, חול המועד, פסח וסוכות היינו שבוע בחופש, זה [השירות הלאומי] ממש תנאים טובים... כי קודם כול זה תנאים נורא נוחים, לחזור הבי- תה כל יום, לא לעבוד בימי שישי, זה כיף, זה תנאים נורא נוחים... את לא צריכה להתאמץ".

חלק מהנשים שהציגו את התפיסה של צבא כאלט- רנטיבה סיפרו על סוכני חברות אשר תמכו בהתלבטות בין שתי האפשרויות ואילו אחרות מספרות על מסרים סותרים שקיבלו מקרוביהן:

"גם אמא שלי התחילה לדבר איתי על זה ואמרה לי אולי באמת תלכי לשירות לאומי. את יודעת, קטע של אמא כזה... אח שלי גם אמר לי שאין מה לחפש בצבא לבנות... החבר שלי יושב לי על הראש, הוא מורעל על הצבא... הוא לקח את זה מאוד קשה שהחלטה הייתה שירות לאומי".

"שיח התאמה והסתגלות" - אחד השיחים הבולטים בקרב המרואיינות נע סביב היכולת להשתלב או להתאים למסגרת הצבאית. שיח זה נוצר מהמפגש בין תדמיתו של הארגון הצבאי כארגון נוקשה, סמכותי, ביורוקרטי ומגביל את אורח החיים הרצוי, מול האופן בו תופסת מצהירת הדת וסביבתה את צרכיה האישיים, קרי רצון בפרטיות, שמירה על היגיינה, עדינות, צורך בשליטה על חייה ובהמשכות אורח חייה הקודם. להלן מספר ציטו- טים הממחישים זאת:

"קצת קשה לי שנגיד, יבוא מפקד ויגיד לי תעשי ככה, תעשי ככה. ו[אם] את לא עושה את זה תרד לי לעשרים, כאילו... לא מתאים לי". (גילה)

"חשבתי על זה, אמרתי לעצמי מה אני צריכה לחפש את עצמי רחוק, אני יכולה לעשות משהו נורא דומה קרוב לבית ולהישאר, כי אני נורא אוהבת את החדר שלי, את הפינה שלי, אני רגילה אליה גם...". (רינה)

ה"שיח התעסוקתי/כלכלי" - נע סביב ההיבטים הת- עסוקתיים/כלכליים של בחירה בשירות או אי-שירות

אחד השיחים
הבולטים בקרב
המרואיינות נע
סביב היכולת
להשתלב או
להתאים למסגרת
הצבאית. שיח זה
נוצר מהמפגש בין
תדמיתו של הארגון
הצבאי כארגון
נוקשה, סמכותי,
ביורוקרטי ומגביל
את אורח החיים
הרצוי, מול האופן
בו תופסת מצהירת
הדת וסביבתה את
צרכיה האישיים

► מצהירות הדת כלפי השירות הצבאי מעוצבים על ידי שתי תפיסות מרכזיות ובוולטות: "תפיסות מגדריות כלפי השירות הצבאי" ו"דימוי השירות הלאומי".

"תפיסות מגדריות כלפי השירות הצבאי" – למרות השינויים הרבים שהתרחשו במסגרת השירות הצבאי לאורך השנים, במידה רבה הוא עדיין ממוגדר בתפקידיו ובתהליכי המיון והשיבוץ. חלק ניכר מהנשים שרואיינו תיארו את שירות הנשים כבעל אופי פקידותי, משעמם ולא משמעותי. הליכה הלוחמת נתפסה על ידן כבלתי מושגת או לחלופין כבלתי מתאימה לנשים:

"קודם כול בנות, אז הרבה, המון, המון בנות פשוט יושבות ומכינות קפה במשרדים". (גילה)

חלק מהמראיינות סברו כי שירות צבאי ככלל ושיירות לוחם בפרט מנוגדים ל"טבע הנשי", אשר מאופיינת בעדינות ו/או ב"קלות דעת".

"ופתאום אני אהפוך לאיזו בהמה, סורי, לכל הלוחמות, אני גאה בכך, כאילו, אני לא באמת אהפוך ללא אישה". (רחל)

"גבר הוא יותר עקשן באופי מטבעו, אישה היא יותר, אומרים אישה קלה דעתה, אישה אפשר לשכנע אותה, אפשר לתת לה ליטוף ולהגיד... עכשיו, גבר כעיקרון מתי שהוא עובר את השלב של הצבא, הוא בונה לעצמו את האישיות ואת האופי שלו..." (רינה)

האינטראקציה בין הדימוי המגדרי של הצבא לתפיסה של תפקידי המגדר, היוותה אצל חלקן את אחד הבסיסים שעליהם התקבלה ההחלטה לא להתגייס. מרביתן העדיפו לפנות לשירות הלאומי ומיעוטן אף ראו באיגיוס למסגרות אלו ויציאה לעצמאות אקט פמיניסטי. דווקא כלפי השירות הלאומי לא נשמעו טיעונים מגדריים מצד מצהירות הדת, אף על פי שהתפקידים המוצעים בו הם תפקידים שנתפסים מסורתית כ"נשיים" (הדרכה, טיפול, תמיכה וכו'). ייתכן שהסיבה טמונה בכך, שבניגוד לשירות הלאומי, ההבחנה בין נשים לגברים בולטת יותר בשירות הצבאי, דווקא כיוון שנשים משרתות בו לצד גברים.

"תפיסות כלפי השירות הלאומי" – כיוון שהחלטה לא להתגייס לשירות צבאי קשורה קשר הדוק לבחירה בשיירות הלאומי כחלופה, ישנה חשיבות רבה להבנת עמדותיהן של מצהירות הדת ביחס לשירות הלאומי. למעשה, האופן בו תופסות מצהירות הדת את השירות הלאומי מהווה גורם משמעותי המעצב את השיחיים המרכזיים בקרב מצהירות הדת, ובמובנים רבים אף מתפקד כמנגנון המסביר את החלטתן. מרבית המראיינות במחקר ביצעו שירות לאומי. ייתכן שזו אחת הסיבות לכך שעמדותיהן כלפי השירות הלאומי היו חיוביות ככלל, ובהשוואה לשירות הצבאי בפרט. השירות הלאומי מתואר על ידן כחוויה של עשייה משמעותית וכמעניק תחושה של אחריות וייחודיות בארגון:

"כשאני רואה את התוצאות של מה שאני עושה, אני לא אחת בתוך מערכת שלמה, כי בבית חולים אני הבת

כיוון שההחלטה לא להתגייס לשירות צבאי קשורה קשר הדוק לבחירה בשירות הלאומי כחלופה, ישנה חשיבות רבה להבנת עמדותיהן של מצהירות הדת ביחס לשירות הלאומי

שיחי השירות. מתוך הראיונות ניתן לראות שנשים רבות סיפרו שקרוביהן שכנעו אותן כי שירות הנשים בצבא חסר משמעות ואינו מתאים לתכונות "הטבעיות" של נשים. בהתאם, ניתן לראות כיצד סביבתן של מצהירות הדת עיצבה את דימויו של השירות הלאומי כ"מתאים" יותר לנשים וכמשמעותי יותר.

תפיסותיהן של חלק מהנשים בנוגע למעמדן של הנשים בצבא, משמעות שירותן ודימויו של השירות הלאומי, עיצבו בתורם את השיחים שעלו מהראיונות. כך למשל, תפיסה הרואה את הנשים כעדינות והלשות, לצד דימוי הצבא כמסגרת נוקשה וקשוחה, הובילו רבות מהן להעדיף שירות שנתפס על ידן כנוח ומתאים יותר לנשים.

קשרי הגומלין אותם תיארו מתקיימים בתוך הקשר רחב אשר מעצב את מרחב האפשרויות: מבנה חוקי של הגיוס, השירות בצבא, הצהרת הדת וערכים ונורמות חברתיים.

המבנה החוקי המאפשר הצהרת דת בקלות רבה ביחס למנגנוני פטור צבאיים אחרים, מעצב למעשה את מרחב הבחירה ומאפשר למצהירות הדת להתלבט בין שירות צבאי לשירות לאומי.

תשתית חוקית זו אינה מערערת על האתוס הרפובליקני המבוסס על הזיקה בין אזרחות טובה ותרומה לחברה, משום שלרוב, הבחירה של מצהירות הדת היא לתרום למדינה. במילים אחרות, אותן התפיסות המקשרות בין אזרחות טובה ותרומה למדינה נמצאות בבסיס נכונותן של רבות ממצהירות הדת לבחור בשירות הלאומי, אף על פי שאין להן חובה חוקית לעשות כן.

באופן דומה, ניתן לזהות את השפעתה של הדת כחלק מהסביבה הערכית המהווה מצע להתפתחות תפיסותיהן כלפי השירות הצבאי או הלאומי.

השפעה נוספת של הערכים והנורמות החברתיים ניתן לראות כאשר הם מתנגשים. אחד הביטויים להשפעה של התנגשות ערכים זאת, ניתן לראות בעמדות הקשורות למימוש עצמי אל מול עמדות הקשורות לתרומה לחברה. התנגשות מסוג זה באה לידי ביטוי בחשיבות של שירות ותרומה למדינה, אך גם בצורך לבצע תפקיד משמעותי ומקדם. ברומה לבני נוער אחרים, גם בקרב מצהירות הדת, אשר חשופות לשינויים ערכיים בחברה הישראלית, מתקיימת התנגשות זו. יחד עם זאת, אפשרות הבחירה בין השירות הצבאי לשירות הלאומי יוצרת מרחב בחירה רחב יותר. נראה כי חלק מהן בוחרות בתחילה את האפי שרויות העומדות בפניהן אם יתגייסו לצה"ל. פרופיל, קב"א שאינו מספק לתפקיד בו חשקו או תדמית שלילית על מרבית התפקידים המוצעים לנשים בצה"ל, גורמים להן להעדיף את השירות הלאומי הנתפס על ידן כתורם מחד, ומאתגר מאידך.

מרחבי ההשפעה של צה"ל

ממצאי מחקר זה יכולים לסמן היכן קיימים מרחבי

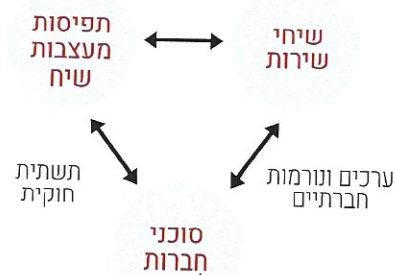
שירות היחידה של המחלקה שלי אז אני רואה את התור צאות של מה שאני עושה. אני רואה מה קורה ביום אחד שאני לא שם. ובצבא יש כל כך הרבה אנשים שאני לא הייתי מרגישה את זה, ולהרגיש את זה על עצמי זה כן... כי גורם לי לרצות לעשות עוד". (טלי)

השירות הלאומי נתפס אף כמנגנון המאפשר שליטה וודאות גבוהה של הפרט בתהליך הגיוס והמיון ובמהלך השירות עצמו, בהשוואה לתחושה של "בורג במע" רכת" בשירות הצבאי. כך, למרות חוסר עקביות הנוגע לאופן בו מתבצעים המיונים השונים והשיבוצים לשירות הלאומי, עדיין מצטיירת תמונה של תהליך יותר ידידותי, יותר נהיר, המאפשר מרחב גדול יותר של משא ומתן לעומת התהליך המקביל בצה"ל.

"זהו. והייתי נורא ספציפית, זאת אומרת כי גם בשרות לאומי יש נורא, כאילו יש תחומים נורא ברורים, כאילו הכול זה אותו דבר וזה תחת קטגוריית כזה שכולם זה... ואני מההיכרות עם... את יודעת, כזה לא רציתי שום דבר, חיפשתי נורא ספציפית את העבודה עם הילדים ומשהו עם בית חולים, כאילו, כי כן רציתי משהו שק" שור..." (בתיה)

יחסי הגומלין בין שיחי השירות, התפיסות מעצבות

השיחים וסוכני החברות - במאמר זה ניסינו לערוך חלוקה אנליטית בין השיחים, התפיסות והמסרים שהועברו על ידי סוכני החברות. בפועל, גורמים אלו היו שזורים זה בזה, השפיעו אחד על השני והדהדו שוב ושוב בדבריהן של מצהירות הדת. להלן מודל המתאר את קשרי הגומלין

כפי שמצאנו במחקר:

המודל מתאר את תפקידם המרכזי של סוכני החברות בתוך סיפוריהן של המרואיניות. ככלל, ניתן לומר כי סוכני החברות (הורים, חברים ובתי הספר) משפיעים על שיחי השירות באופן ישיר ועקיף. כך, ממרבית הראיונות ניתן ללמוד כי לגורמים אלו היה חלק מרכזי בעיצובה של התפיסה שהשירות הלאומי הינו מסלול נורמטיבי שהבחירה בו מובנת מאלו ואולי אף טבעית.

בנוסף, ניתן לראות השפעה עקיפה של סוכני החברות, דרך עיצובן של תפיסות אשר משפיעות בתורן על

ככלל, ניתן לומר
כי סוכני החברות
(הורים, חברים ובתי
הספר) משפיעים
על שיחי השירות
באופן ישיר ועקיף.
כך, ממרבית
הראיונות ניתן
ללמוד כי לגורמים
אלו היה חלק
מרכזי בעיצובה של
התפיסה שהשירות
הלאומי הינו מסלול
נורמטיבי שהבחירה
בו מובנת מאלו
ואולי אף טבעית

► ההשפעה של צה"ל בסוגיה זו והיכן הם מוגבלים.

אוכלוסיית מצהירות הדת - מחקר זה, כאמור, בחן נשים מצהירות דת משתי אוכלוסיות נפרדות: יוצאות בתי ספר ממלכתיים-דתיים וממלכתיים. עם זאת, לא מצאנו הברלים משמעותיים להם ניתן היה לצפות. מרביתן הציגו זיקה לדת, בכללן נשים אשר למדו בבתי ספר ממלכתיים. ממצא זה אינו מפתיע ותואם את ממצאי הספרות הערכנית ביחס לדת וחילוניות (פישר, 2015) בכלל ובחברה הדתית-לאומית בישראל (שלג, 2000). חוקרים אלו ורבים אחרים גורסים כי לא קיימת הפרדה דיכוטומית בין חילוניות ודתיות, וכי מדובר בהגדרה נוזלה הנמצאת על רצף. בהתאמה, הקהילות הדתיות והחילויות ניות בישראל הינן מגוונות וכוללות בתוכן זרמים בעלי מאפיינים מגוונים ביחס לזיקה לדת, לצבא ולמוסדות חינוך. נראה, אם כן, כי התייחסות דיכוטומית על פי בתי ספר אינה מאפשרת לצבא להבחין בשיונות הרבה הקיימת בקבוצה הזו ובמניעים השונים המובילים את הבנות לבחירה בהצהרת דת.

מידע והשפעתם של סוכני החברות - עבודה זו מצטרפת לשורה של עבודות קודמות המלמדות על השפעתם הרבה של בני משפחה, חברים ובתי ספר על עמידות ותפיסות כלפי השירות בצבא. נראה כי השפעתם באוכלוסייה זו גדולה יותר. זאת, בשל המידע המועט על השירות הצבאי, בעיקר בהיבטים של תפקידים ותנאי שירות.

תפיסות מגדריות כלפי השירות הצבאי - עבודה זו מלמדת יותר מכול על ההשלכות של המבנה הממוגדר של צה"ל, ולא פחות מכך על התרמית הממוגדרת בכל הקשור לשירות נשים ולשירות גברים.

השירות הלאומי - לא מפתיעה התפיסה המתייחסת לשירות הלאומי והצבאי כחלופות. מסיבה זו, בחינה של אסטרטגיית הגיוס של מצהירות דת צריכה להיות תמיד אל מול האלטרנטיבה (שירות לאומי). ביחס לזאת, נראה כי במימדים רבים, השירות הלאומי נתפס כבעל יתרונות ברורים על השירות הצבאי:

[א] מאפיינים מגדריים - חלק מהמוראיינות ציינו את הרתיעה מגיוס לצבא והעדפה של השירות הלאומי בשל אופיו הממוגדר של השירות הצבאי, בהשוואה לשירות הלאומי.

[ב] אופיו האישי של תהליך המיון - תהליך המיון לתפקידים השונים בשירות הלאומי אמנם פחות מוסדר, אך מאפשר מרחב בחירה והתלבטות גדול, באופן יחסי, כמו גם יחס אישי למועמדות אל מול המערכת הביורוקרטית הצבאית.

[ג] נוקשות מול גמישות המערכת - אל מול תנאי השירות הצבאיים הנתפסים כנוקשים, מסגרות שונות של השירות הלאומי נתפסות כמאפשרות משא ומתן בין הפרט והמערכת.

המלצות

לאור המשמעויות שהוצגו ניתן לסמן כמה המלצות:

[א] הבחנות מגדריות בצבא - זה"ל עבר ככרת דרך משמעותית מתחילת שנות האלפיים ביחסו לשירות הנשים. עם זאת, מודל המיון והשיבוץ, כמו גם השירות בפועל בחלק מהמערכים, עדיין לוקה בהבחנות מגדריות משמעותיות. לאור התפיסות המגדריות שהביעו מצהירות הדת ביחס לצה"ל, ניתן לומר כי המחקר הנורכחי מבטא את אחד המחירים שהצבא משלם על שיימורה של מערכת ממוגדרת. הרחבה משמעותית נוספת של גיוס נשים דתיות תחייב את הצבא בראש ובראשונה לפעול לצמצומה.

[ב] הקדמת תהליכי המיון והשיבוץ - בהתאם לתהליכי המיון של מוסדות השירות הלאומיים.

[ג] הפצת מידע - לאור מיעוט המידע הקיים והשפעתם של סוכני חברות על דימוי צה"ל, על צה"ל לספק מידע אמיתי וערכני לגבי שירות הנשים במסגרתו. לשם כך, על צה"ל לפעול בצורה יצירתית, כמו גם להמשיך כיווני פעולה קיימים של שיתופי פעולה עם גורמים חוץ-צבאיים (כגון "אלומה") וכנסי הסברה אותם מארגנים במיטב. לדוגמה:

1. הרחבת השימוש בניו-מדיה - למשל באמצעות מובילות דעה בתוך פורומים וקבוצות פייסבוק רלוונטיות.

2. שיתוף חיילות דתיות - בכנסי הסברה המתקיימים בשיתוף פעולה עם "אלומה" וכן בבתי ספר ממלכתיים דתיים המאפשרים כניסה של הצבא, כמו גם בבתי ספר ממלכתיים.

3. כניסה לבתי ספר - יצירת דיאלוג עם מנהל החינוך הדתי במטרה לאפשר כניסה של גורמים צבאיים לבתי ספר דתיים.

4. ימים פתוחים - הזמנה של צעירות דתיות המתבוננות בשורות בקשר לגיוסן לימים פתוחים בבסיסים רלוונטיים.

5. הרחבת השיח הקהילתי הבלתי פורמלי עם הנורים - ביחס לתנאי השירות, קיום אורח חיים דתי בצבא ואפשרויות שיבוץ.

6. מידע על תהליך המיון וההשמה בצבא, תוך הגשת מקומו של רצון הפרט.

7. שיווק תפקידים בעלי יתרון על השירות הלאומי - בעיקר הכוונה לתפקידים בעלי עולם תוכן ברור ומרוחק מעולם הפקידות, בהם ניתן לראות שליחות חברתית כמו גם אתגר והתפתחות אישית.

8. עיסוק בתנאי השירות במערכים שונים.

[ד] הוגנות ושוויון - נשים דתיות מהוות רק אחת מתוך הקבוצות החברתיות הייחודיות המתגייסות לצה"ל (חרדים, יוצאי אתיופיה, בדואים וכו'). אלו זוכות, ובר"כ בצדק, ליחס ייחודי על מנת לאפשר להן שירות מותאם כמו גם במטרה להגדיל את כמות המתגייסים. עם זאת, דרושה חשיבה (ביחס לקבוצה זו כמו גם לקבוצות אחרות)

(רות) כיצד ניתן למנוע פגיעה בתפיסת הוגנות השירות של מתגייסים אשר אינם מקבלים "יחס מיוחד", קרי שמירה על מסגרת אחידה של שירות החובה עד כמה שניתן (לדוגמה, משך שירות אחיד, הוגנות ושקיפות בקבלה לתפקידים בצבא וכו').

[ה] הגדרת האוכלוסייה הדתית - לעתים קרובות המערכת הצבאית יוצרת הפרדה דיכוטומית בין "משתמטות" לדתיות. לאור המורכבות וההטרוגניות בתוך קבוצה זו, נראה כי הבחנה זו אינה משרתת בהכרח את הצורך בהרחבת הגיוס. נראה כי נדרשת הבחנה מורכבת יותר של דתיות בעלת גווני ביניים:

1. בית הספר - ישנן נשים הלומדות בבתי ספר חילוניים אשר גם הן מצהירות דת ואינן מתגייסות בשל זיקתן לדת. ייתכן שלאור זאת המערכת הצבאית "מפספסת" נשים מקבוצה זו כיוון שאינה מנסה לפנות אליה, בדומה לנשים דתיות מבתי ספר מהחינוך הממלכתי-דתי. מומלץ לץ לבחון את נושא הדתיות בצורה פרטנית יותר בשלבי הקליטה לצבא.

2. מנעד דתי רחב - בקרב נשים המסומנות כדתיות, ניתן לראות כי המנעד הדתי הינו רחב ועל כן מצריך ברור של הצרכים השונים בקרב הפרטים המרכיבים קבוצה זו, על מנת לאפשר התאמה טובה יותר של מסלול השירות המוצע ותנאי השירות. לאור זאת, אנו ממליצים להשתמש בהבחנות נוספות, מלבד בית הספר (לדוגמה) הגדרה עצמית.

המחקר הנוכחי מבטא את אחד המחירים שהצבא משלם על שימורה של מערכת ממוגדרת. הרחבה משמעותית נוספת של גיוס נשים דתיות תחייב את הצבא בראש ובראשונה לפעול לצמצומה

צילום: אמנון זיו 'זכרון מנחם'

מקורות

אבידור, מ. (2016). דת וצבא בצבאות זרים ובישראל, תחום מחקר חובה, ממד"ה.

אבידור, מ. (2014). סקר עמדות מלש"בים/יות 2013, תחום חובה, ממד"ה.

אבירם, ד. (2016). "בת חיל" מי ימצא? עמדות חיילות דתיות כלפי שירותן בצה"ל". מדור מחקר, יוהל"ם.

בודאי-היימן, ר. (2016). בחירתן של בנות דתיות לשרת בצה"ל, הרצאה שניתנה בירושלים: המפקד האליין-היתאוקרטיזציה של הצבא בישראל.

בודאי-היימן, ר. (2013). "חצאיות ב'חאקי': הבחינה הנשית הדתית בצה"ל". בתוך: ראובן גל (עורך) "בין הכיפה לכומתה" דת, פוליטיקה וצבא בישראל, תל אביב: מודן הוצאה לאור, עמ' 549-576.

בונידודי, ד. (2010). להיות חיילת דתית בצה"ל בין השנים 1948-1967. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה בהנחיית ג'ודי באומל-שוורץ. אוניברסיטת בר אילן המחלקה לתולדות עם ישראל.

בן-אליעזר, א. (2003). "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם וניאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני", בתוך: אלחג' מ' ובן אליעזר א' (עורכים), בשם הביטחון, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/פרדס: 76-29.

בן-אליעזר, א. (1994). "אומה במדים ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות", זמנים, 49: 53-64.

בנצ'יק, א., ועמרים-כץ, ש. (2004). מחקר קבלת החל-טות של מוותרות על תפקידי לחימה, התומכ"א, יוהל"ן.

הורוביץ, ד., וליסק, מ. (1990). מצוקות באוטופיה, תל אביב: עם עובד.

הנדל, י. (2012). "הציונות הדתית, מגמות ביחס לשי-רות לצה"ל", ראובן גל ותמיר ליבל (עורכים), בין הכי-פה לכומתה, הוצאת מודן: בן שמן, עמודים 293-309.

חטיב, א., וביטון, א. (2011). השירות האזרחי-לאומי בישראל - סקירה וניתוח, מרכז מידע של הכנסת.

טופל, י. (2008). "בנות שירות צבאי - חוויית שירותה של החיילת הדתית בצה"ל". יוהל"ן, צה"ל.

יורעאלי, דפנה. (1999). "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל", תיאוריה וביקורת, 14: 85-111.

כהן, ב. (2012). מצווה במדים: "השירות הצבאי והצי-בור הדתי-לאומי". עיונים בתקומת ישראל, כרך 22, עמ' 325-358.

כהן, ס. (2012). "חדירת הצבא לעולם התורה הציוני בעשורים האחרונים: תהליכים ומשמעותם". בתוך: ראובן גל (עורך) "בין הכיפה לכומתה" דת, פוליטיקה וצבא בישראל, תל אביב: מודן הוצאה לאור, עמ' 393-359.

לבלי, א. (2008). "כלי בג"ץ וכלי בצלם", בתוך: שפר ג', ברק א' ואורן ע' (עורכים), צבא שיש לו מדינה? ירושלים: כרמל: 245-275.

לוי, י. (2007). מצבא העם לצבא של פריפריות, הוצאת כרמל: ירושלים.

לומסקי-פרד, ע., ובן-ארי, א. (2003). "מ'עם במדים' ל'מדים שונים לעם'", בתוך: אלחג' מ' ובן אליעזר א' (עורכים), בשם הביטחון, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/פרדס הוצאה לאור: 29-76.

ליסק, מ. (2001). "האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית", תרבות דמוקרטית, 4-5: 187-211.

סלע, י. (2013). "משרתות באמונה - חיילות דתיות וצה"ל". בתוך: ראובן גל (עורך) "בין הכיפה לכומתה" דת, פוליטיקה וצבא בישראל, תל אביב: מודן הוצאה לאור, עמ' 529-548.

עמרים-כץ, ש. (2009). "בין הקפה לרובה: מגדור ושי-בושו בצבא העם", בתוך: בן אליהו ה' וללר ז' (עורכים), סוציולוגיה של צבא העם - צה"ל כמבט מבפנים, ממד"ה.

פומרניץ-זורין, ל. (2008). בחינת ההכנה לצה"ל, תחום חובה, ענף מחקר, ממד"ה.

פורטנוי, ח. (2007). אפיון רמת הדתיות באוכלוסיה היהודית על פי זיקה למוסדות חינוך.

פישר, י. (2015). מבורא לספר. בתוך יוכי פישר (עורכת), חילון וחילוניות - עיונים בין תחומיים. ירושלים: הוצאת ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פלד, י. (1993). "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת, 3: 21-35.

רוזנברג, ל. (2002). נשים ומגדר בציונות הדתית: ארגון התיישבות וביטחון 1918-1948. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

רוסמן-סטולמן, א. (2007). צבא ודת כמערכות תובע-ניות: צה"ל והציונות הדתית. עבודת דוקטור, אוניבר-סיטת בר אילן, רמת גן.

ריבנאי-בהיר, ש., ואבידור, מ. (2012). מורכבות שיח השירות הצבאי בקרב בני נוער בעידן של שינויים ערכיים. ענף מחקר, ממד"ה.

שלג, י. (2000). הדתיים החדשים, מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים: כתר.

ששון-לוי, א. (2006). "הוויות במדים". ירושלים: מגנס.

Bick, E. (2013). "Equality, orthodoxy and politics: the conflict over national service in Israel", Israel affairs, 19: 505-525

Shafir, G., and Peled, Y. (2002) Being Israeli: The Dynamic of Multiple Citizenship. Cambridge University press.